

El caciquisme a la província de Castelló durant la Restauració

EDUARDO PÉREZ ARRIBAS

1. — EL CACIQUISME COM A REALITAT SOCIO-POLÍTICA. IMPORTÀNCIA DEL SEU ESTUDI.

Resulta tòpic parlar de caciquisme cada vegada que s'analitza el règim polític de la Restauració. També constitueix un tòpic advertir que el caciquisme no és un fenomen que es dona només en aqueix període-concret; les seues arrels són molt més fondes i estaven plenament radicades al sí de la societat espanyola. D'això es dedueix, i continuem amb els llocs comuns, que el fenomen caciquil no és sols un fenomen polític (i, més concretament, electoral), sinó que ha de ser vist, endemés, com un fet social.

És aquesta cadena de tòpics, que avui ningú no dicuteix, el que demostra la importància de l'estudi del caciquisme. Aquest ja no pot ser vist tan sols com un fenomen de superestructura política la presència del qual es demostra empíricament a través de l'observació superficial del comportament polític. L'existència d'una realitat social de fons que dona vida i manté el caciquisme convida a orientar l'estudi cap a aqueixes arrels socials com a condició *sine qua non* per entendre un fenomen que tantes vegades ha estat desfigurat per les contínues simplificacions a què ha estat objecte.

Per tant, sembla evident que no pot establir-se un model general per al caciquisme, ja que si aquest ve motivat per un determinat rerefons social, serà el caràcter d'aquest (necessàriament divers en l'espai i en el temps) el que dote el caciquisme d'una sèrie de peculiaritats, específiques a cada regió. Potser és per això que Tuñón de Lara recomanà, fa ja algun temps, que el caciquisme s'havia de conèixer província per província.¹

Tanmateix, això no influeix en el fet que el fenomen caciquil tinga uns orígens semblants i universals. Els seus orígens se situen en l'Antic Règim i tenen molt a veure amb la descomposició de la comunitat camperola i la configuració d'unes èlites de poder econòmic al si de les comunitats locals. En el procés de l'oligarquització dels municipis (que s'inicia a la baixa edat mitjana), la «burguesia agrària» comparteix amb l'estament noble el domini dels municipis. A aqueixos «burgesos de camp», Castro els anomena «llauradors cacics»,² i serien els mateixos que amb

1. TUÑÓN DE LARA, M.: *Estudios sobre el siglo XIX español*. Madrid, s. XXI, 1974, p. 31.

2. CASTRO, C.: *La revolución liberal y los municipios españoles (1812-1868)*. Madrid, Alianza Universidad, 1979, p. 46.

l'inici de la descomposició del règim senyorial encapçalar el moviment a escala local contra els senyorius i els que es beneficiaren principalment de la conjuntura que suposà la reforma agrària liberal del segle XIX.³ Compromesa materialment amb el liberalisme triomfant, aquesta burgesia agrària es configurarà com la salvaguarda del nou *statu quo* a les àrees rurals. El seu tradicional predomini sobre la gent del seu àmbit local i comarcal fou utilitzat pels governs liberals a fi de trobar els ressorts definitius del poder central als municipis. El caciquisme quedava així incorporat al liberalisme davant la impossibilitat de trobar una altra via que acurtara i facilitara el camí entre la nova administració burocràtica i el ciutadà.

Aquest semblant origen del fenomen caciquil és també recolzat per Tusell, qui, endemés, manté que el caciquisme és gairebé una etapa obligada (que ell defineix com a pre-democràtica) que han passat tots els països d'Europa occidental en el seu trànsit des de les institucions de l'Antic Règim fins el Nou Règim de la participació democràtica.⁴

Tot el que s'ha dit ens mostra el caciquisme com una «jerarquia paral·lela»,⁵ com un fenomen de base local caracteritzada per la usurpació d'atribucions a l'Estat.⁶ Per la seua part, el cacic ens apareix com un personatge notable en un àmbit territorial, bé per la seua condició econòmica (que li permet el control del mercat de treball o accedir a estrats més influents), bé per la seua posició dins l'administració (secretari d'ajuntament, encarregat del registre de la propietat...). De més a més era generalment el cap local del seu partit, la qual cosa li conferia una doble competència, política i administrativa —el que Varela Ortega denomina «doble ficció» del cacic—. ⁷ Sobre un electorat rural, analfabet i desmobilitzat (com ho era l'electorat espanyol del segle XIX), el poder del cacic era directament proporcional a la necessitat dels individus que havien d'acudir a l'administració per a resoldre molts dels seus assumptes de la vida quotidiana i dels que depenia en bona mesura la seua pròpia subsistència: el reg, l'administració de l'impost de consums, els lloguers municipals, el cadastre, el «rescat» de quintos, les llicències de caça, els contractes d'obres i, una de les més exteses, l'adjudicació de llocs de treball en l'Administració o fora d'ella, l'«empleomania». ⁸ Per tant, el paper del cacic fou el d'intermediari entre la realitat local i la provincial i l'aparell de l'Estat, una versió del centralisme apropava governats i governants a través de vincles personals.

3. VEGETI MORANT DEUSA, I.: *El declive del señorío. Los dominios del Ducado de Gandía, 1705-1837*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1984, pp. 157-182. RUIZ TORRES, P.: *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano, 1650-1850*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1981, cap. 15.

4. TUSELL GOMEZ, J.: *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923)*. Barcelona, Planeta, 1976, p. 13.

5. ROMERO MAURA, J.: «El caciquismo. Tentativa de conceptualización» a *Revista de Occidente*, 127 (Madrid, octubre 1973), p. 30.

6. *Ibid.*, p. 33.

7. VARELA ORTEGA, J.: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración, 1875-1900*. Madrid, Alianza Universidad, 1977, p. 357.

8. *Ibid.*, p. 361.

La més moderna historiografia sobre el tema redunda en aquesta accepció del cacic com a intermediari («broker») entre els «individus orientats a la comunitat» (sense la seguretat econòmica ni connexions polítiques), amb els «individus orientats a la nació» que operen en termes de «complexes formes culturals estandarditzades, com institucions nacionals». ⁹ Aqueixos individus «orientats a la comunitat» —dels que parla Wolf— i que constitueixen la clientela del cacic. Entre client i patró sorgeixen unes relacions personals basades en el benefici mutu. Aquell obtindrà d'aquest unes prestacions que només la influència en l'Administració pot portar —per això es pot dir que el caciquisme es nodreix d'il·legalitat, ¹⁰— mentre que el cacic basa el seu poder polític entre les altes instàncies en el nombre de partidaris fidels (vots) que aconsegueix reunir al seu voltant.

En aquesta mútua relació és el client la part més dèbil, ja que els favors que atorga el cacic són més importants per a la subsistència material del client. A aquest, segons Caroline White, li seria difícil, endemés, canviar de patró, ja que això representaria posar-se a la cua dels que imploren el favor. ¹¹ Les necessitats del patró no són crítiques, tenen un caràcter marginal, segons Varela Ortega, ¹² per la qual cosa el seu poder de negociació és major que el del client.

Com a acotació al que acabem d'assenyalar, direm que quan parlem de relació patró-client, ho fem limitant el terme al camp electoral, ja que l'ús del terme «patronatge» com a sistema social en l'època de la Restauració és discutible. ¹³

2. — LA SOCIETAT CASTELLONENCA DE LA RESTAURACIÓ.

2.1. *El territori i els seus homes.*

Les comarques del nord del País Valencià, que administrativament s'engloben en la província de Castelló, són bastant diferents entre elles. Tanmateix, totes tenen en comú el seu caràcter eminentment rural. No pot acompanyar-se, però la rica agricultura de regadiu orientada al mercat (sobretot l'exterior) de la Plana, amb el secà dels Ports o d'Albocàsser. L'extensió del cultiu del taronger, en les seues diverses varietats, al llarg de la segona meitat del segle XIX, féu sorgir una important classe de pròspers propietaris agrícoles a les comarques litorals. Alguns d'ells aconseguirien aplicar els capitals que havien acumulat en negocis de comercialització d'un producte que trobava una eixida fàcil a l'estranger. Capital agrari i capital comercial es trobaven freqüentment, doncs, en les mateixes mans. Per això, no resulta arriscat anomenar aquests empresaris sota el qualificatiu de «burguesia agro-comercial». ¹⁴

9. POWELL, J. D.: «Peasant society and clientelist politics» a *American Political Science Review*, LXIV (juny 1970), p. 413, citant E. Wolf.

10. ROMERO MAURA, J.: *Op. cit.*, p. 26.

11. WHITE, C.: *Patrons and partisans: a study of politics in two southern Italian comuni*. Cambridge University Press, 1980, p. 162.

12. VARELA ORTEGA, J.: *Op. cit.*, p. 358.

13. MARTINEZ ALIER, J.: «Patrons i clients» a *Recerques*, 9 (Barcelona, 1979), pp. 155-158.

14. Per al cas de Vila-real compareu el llibre de repartiment de guarderia rural de 1898 del *Archivo de la Cámara Agraria de Vila-real (ACA VO)*, amb el llibre d'Administració núm. 1.242 del *Archivo Municipal de Vila-real, 1850-1900*. València, IVEI, 1985, p. 141.

Pel que hem dit es pot deduir que una part del camp castellonenc es va vore afectat pels corrents modernitzadors que el capitalisme havia dut ja a l'agricultura a altres regions del nord d'Europa, almenys en la recerca d'una interrelació entre producció i mercat. Tanmateix, com vorem més endavant, això no va tenir unes repercussions clares pel que fa a la modernització política, si més no fins a les acaballes del segle XIX.

A les comarques de l'interior, a la menor riquesa agrícola s'unia un repartiment de la propietat més desigual, sense que això es traduïra en una racionalització de l'explotació. De més a més, aquesta era, majoritàriament, indirecta, com apunta Garrabou per al cas de Sogorb,¹⁵ i com sembla ser que va ser (i és) corrent a les comarques de l'alt Maestrat, l'alt Millars i els Ports.¹⁶

Les diferències en l'estructura de la propietat entre les dues zones (tendència al minifundi al litoral, repartiment de majors lots a l'interior), fa pensar, en principi, que el grau de suficiència econòmica i, d'alguna manera també, d'independència política, dels habitants d'ambdues zones era distint. Això no obstant, Concepción Domingo ens adverteix que la tendència al minifundi faria que «el contingente de pequeños propietarios privados de suficiencia económica fuese más alto de lo que se supone».¹⁷ Per tant, per bé que l'ocupació del llogament i la parceria estava més desenrotllat en l'interior, a la costa l'ús del treball suplia aqueix buit que en els resorts de poder de la classe dominant significaria una absència total de motivació econòmica a l'hora de manipular políticament l'electorat.

2.2. *Una societat tradicional i «tradicionalista».*

Exceptuant la capital de la província, de la qual parlarem més endavant, la societat castellanenca pot ser definida com «tradicionalista», en el sentit més ampli del terme. La ideologia religioso-tradicional ostentà l'hegemonia a aquestes terres en actuar sobre una societat fonamentalment agrària i immobiliària.

L'analfabetisme dominant, aproximadament un 75 % en els homes i un percentatge més elevat encara en les dones,¹⁸ afavoria en última instància l'immobilisme mental dels castellanencs, per als que el món exterior canviava massa de pressa com perquè ells pogueren assimilar-lo en la seua totalitat.

Aquesta idea coincideix amb el que Mina defineix com a «misoneïsmo» o «quietisme» per a la societat navarra, termes que es tradueixen per una aversió a les novetats.¹⁹ D'aquesta manera, la població castellanenca tardà a acceptar el liberalisme, per no parlar del republicanisme. Encara que els resultats electorals marquen

15. GARRABOU, R.: *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900*. València, IVEI, 1985.

16. SANCHO COMINS, J.: *Atlas de la provincia de Castelló de la Plana*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castelló, 1982, p. 30.

17. DOMINGO, C.: *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Caja de Ahorros de Castellón, 1983, p. 261.

18. *A M V*. Documentació orgànica, llibre d'expedient d'elecció de regidors núm. 1.328. El càlcul és meu.

19. MINA, M. C.: «Elecciones y partidos en Navarra (1891-1923)» a *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*. Madrid, s. XXI, 1985, p. 112.

unes clares victòries dels partits dinàstics (ambdós liberals: liberal-Conservador el de Cànovas i simplement Liberal el de Sagasta), això ha de ser atribuït a l'acció del caciquisme, ja que en realitat l'únic partit amb vertadera força a la província era el carlista que, no obstant això, només va obtenir un diputat a Corts en el període 1876-1901. Efectivament, el caràcter antidinàstic del carlisme fou un obstacle insalvable de cara a la promoció política dels seus membres, de manera que els seguidors de don Carlos es constituïren en comodins polítics, disposats a aliar-se fins i tot amb el mateix dimoni per obtenir avantatges polítics. Sens dubte, com a grup de pressió, el carlisme i les seues ramificacions posteriors, pidalisme i integrisme, foren els col·lectius més temuts, però al mateix temps més desitjats pels partits dinàstics de cara a establir amb ells una aliança que proporcionara un bon grapat de vots.

Només la ralentització en el mecanisme de transformació dels hàbits tradicionals és capaç d'explicar l'arrelament del carlo-catolicisme a la província de Castelló, tant a les comarques litorals com a les de l'interior, tant distintes entre elles, com hem vist anteriorment. L'impacte sòcio-econòmic que suposà la desamortització per a la població d'algunes comarques, com la de l'alt Maestrat,²⁰ o l'extens cens de petits propietaris (per definició conservadors) a les comarques més desenvolupades (les dues Planes), explicarien, d'alguna manera, aqueix lent desllast del bagatge «tradicionalista» a la Província de Castelló.

En una societat com la que estem descrivint, el caciquisme no suposava una realitat nova. Com ja ha estat dit, el fenomen tenia unes profundes arrels i el desenvolupament de l'Estat liberal al segle XIX no féu més que donar-li una legitimació utilitarista. Per a una població sense suficiència econòmica i amb un nivell cultural ínfim, els mecanismes de l'Administració, a la qual havien de recórrer molt freqüentment, havien de constituir uns obstacles indefugibles. L'Estat era un ens que quedava massa lluny de la seua pràctica quotidiana. Per tant, aquelles persones amb instrucció i influència que tingueren la possibilitat de posar en contacte «la llei amb el pobre»,²¹ tenien unes altres tantes possibilitats de fer-se amb un poder propi basat en els vincles personals que el comerç del favor feien possibles.

Entre els favors que el cacic podia repartir, fou la concessió de llocs de treball un dels favorits en la societat castellonenca. Les escasses possibilitats econòmiques i de promoció social en una regió on la indústria i el comerç tenien un desenvolupament escàs no deixava gairebé altres eixides que les del treball en qualsevol de les diferents branques de l'administració. La situació havia de ser més crítica per al descompensat nombre de llicenciats que posseïa la província en relació amb la demanda local.²² L'«empleomania» es nodrí, doncs, dels càrrecs municipals, els de la diputació o les concessions d'establiments amb llicència, com els de la Tabacalera. D'aquesta forma, en època electoral, eren molts els canvis que es produïen en aquestes plantilles laborals per la necessitat del guanyador de gratificar els seus «incondicionals» pels «serveis» realitzats durant la campanya electoral.

20. *El Regional de Castellón* (El Reg. Cs.), 576 (30-III-1898) 1 i *Diario de Castellón* (D. Cs.), 473 (2-IV-1898) 1.

21. BLASCO IBAÑEZ, V.: *Entre naranjos*. Barcelona, Plaza y Janés, 1980, p. 22.

22. AGUILAR RODENAS, C.: *La educación en Castelló a través de la prensa: 1868-1900*. Tesi llicenciatura, València, Universitat, Facultat de Filosofia i C. C. de l'Educació, 1984, p. 296.

2.3. *L'«oasi» de la capital.*

La ciutat de Castelló presentava unes característiques ben diferenciades respecte a la resta de la província. La capital, ubicada al cor de la Plana, coneixia l'existència d'aqueixa incipient burgesia agro-comercial que progressivament es consolidava a mesura que la taronja conqueria els mercats. Endemés, Castelló posseïa un col·lectiu d'artesans (no podem parlar d'indústria moderna encara) molt més important que l'existent a altres localitats de la província. Aquests artesans ocupaven normalment posicions polítiques més avançades que no pas els llauradors, a causa, sens dubte, del fet que el seu sector passava un agut període de crisi, és a dir, de canvi o transformació, que desembocaria en una decidida industrialització entrat ja el segle XX.

Un altre col·lectiu important, del que pràcticament mancaven els pobles de la província, era el dels intel·lectuals i el de les professions liberals. Amb un nivell cultural molt per damunt del mitjà, serien dels pocs que aconseguirien diferenciar els matisos ideològics de les diverses ofertes polítiques, la qual cosa redundà, si deixem a part els típics fenòmens de militància oportunista, en una major conscienciació política i en un grau més elevat de compromís programàtic.

La classe mitjana urbana de la capital va estar, doncs, més compromesa amb el liberalisme que, en general, els llauradors de la província.

Castelló posseïa, endemés, una gran tradició liberal. Durant les guerres carlistes fou el bastió inexpugnable dels isabelins, fet del qual la ciutat sempre va estar orgullosa.

D'altra part, la ciutat, com a capital de la província, estava «més a prop» del «món exterior». Les institucions de govern provincials, la premsa local, els intel·lectuals i els seus cercles d'actuació, eren uns altres tants avantatges pels quals els aires de modernitat podien entrar. D'aquesta manera, Castelló va adquirir uns trets polítics ben diferents dels pobles que encapçalava. Així s'explicarà l'auge que el republicanisme, la maçoneria i l'anticlericalisme adquiriren, tot constituint la tomba del caciquisme dominant, almenys aparentment.

3. — LA CLASSE DOMINANT CASTELLONENCA.

3.1. *Els cossiers.*

Durant la Restauració l'èlite dominant que apreciem a les terres de Castelló és aquella que va traure partit dels esdeveniments polítics que acompanyaren les transformacions polítiques i socio-econòmiques del segle XIX, allò que hom anomena la nostra revolució burgesa. Un reduït grup de venturers, els orígens dels quals no són ben coneguts encara, aconseguiren un control efectiu de la província a través dels càrrecs que van anar acaparant en l'administració provincial i municipal. El sector més nombrós d'aquests homes s'englobà en l'agrupació que va rebre el nom de «cossi», terme que passà a ser sinònim de caciquisme en aquestes terres. Era al cossi on convergien els vincles personals establerts entre els diversos patrons i els

seus clients polítics, de manera que conformaven una autèntica xarxa caciquil a nivell provincial.

Resulta significatiu que els orígens dels membres del cossi es troben sempre en algun punt de l'administració provincial o municipal, de la qual se serviren per forjar la seua riquesa i la seua influència política. Així, Victorino Fabra Gil (el «tio Pan-torrilles», líder del cossi), fou teixidor en la seua joventut; quasi no sabia llegir ni escriure, i, tanmateix, arribà a posseir «más de un millón» gràcies a les seues habilitats en l'Administració. A l'ombra de l'Ajuntament, Fabra féu dels «bienes comunes» la font de la seua fortuna.²³ Constitueix un cas paradigmàtic d'ascensió social llaurada a base dels contactes personals (els que va mantenir amb O'Donnell) i l'habilitat maquiavèlica en la realització de les funcions dels càrrecs públics.

L'escalada social de Fabra ens recorda el relat novel·lesc sobre els Brull de *Entre naranjos*. Blasco descriu com Jaime Brull, a través de «la lenta explotación de la ignorancia y de la miseria», aprofitant-se de l'ostentació de càrrecs menors on podia vendre la justícia com a favor, va anar «apropiándose de pedazos de aquel suelo riquísimo», com ho era el dels camps d'Alzira.²⁴

Per tant, sembla probable que la major part dels membres del cossi feren fortuna després d'entrar en la política. D'altra part, sembla evident que la riquesa personal no els hagués estat suficient per a exercir de cacics. L'èxit depenia de l'extensió i de la intensitat de les relacions personals influents que tenia el cacic, així com del tremp i de la força dels seus seguidors personals, com indica Wolf.²⁵ La influència atraïa seguidors i el seu nombre atorgava una influència proporcional. És d'aquesta manera que s'expliquen casos semblants al de Manuel Candau, la persona que controlà el municipi de Vila-real durant una dècada (1878-1887), si més no. Candau no pertanyia al grup dels majors propietaris, per bé que fruïa una posició acomodada gràcies al seu patrimoni en terres. Tanmateix, reeixia a entrar en contacte amb un dels personatges més importants de la política provincial, com ho era José Mas Salvador. Aquest l'introduí en l'estructura caciquil alfonsina i Candau es convertí en el líder polític a Vila-real.²⁶

És lògic, per tant, que els homes del cossi tingueren un afecte especial pels càrrecs administratius que, tant a nivell local com provincial, podien atorgar-los influència sobre aquell conjunt de la població que temia tant com necessitava els mecanismes de la burocràcia i de l'Administració. Aquest caràcter d'èlite administrativa, com vorem més endavant, atorgà als cossiers un caràcter peculiar, quasi totalment desideologitzat i oportunista, amb un únic objectiu: mantenir-se en el poder.

3.2. *Els anticossiers.*

El cossi no era l'única organització que comptava amb una xarxa caciquil. En menor mesura, l'oposició dinàstica de torn i els carlistes comptaven amb aparells caciquils que pugnaven per arravatar l'hegemonia al cossi. En aquests grups

23. *El Clamor de Castellón* (Cl. Cs.), 246 (8-V-1884) i 554 (14-IX-1890) 1.

24. BLASCO IBAÑEZ, V.: *Op. cit.*, p. 22.

25. POWELL, J. D.: *Op. cit.*, p. 413.

26. *La Defensa* (L. Def.), 130 (27-VII-1884) 1.

figuraven personatges de l'èlite sòcio-econòmica provincial desprovists, però, del poder polític (i dels ingressos provinents dels pressupost), que només la militància en el cossi (necessàriament reduïda a un grup minoritari) podia reportar.

Juntament amb els republicans zorrillistes (la cúpula dirigent dels quals estava composta essencialment per una important classe mitjana intel·lectual i de negocis de la capital de la província), els homes forts de l'oposició al cossi constituïen l'alternativa política, no només des del punt de vista del recanvi personal, sinó també, des d'una perspectiva de tècnica política. Lluny de l'Administració, aquesta altra èlite provincial concentrà els seus interessos en el desenvolupament econòmic de la província, que es traduirà en una major prosperitat dels seus negocis personals. La batalla pel port del Grau de Castelló fou només una part d'aquest fenomen, per bé que fou una de les més decisives. L'objectiu final consistia a emular el cossi i convertir-se en el mateix que aquest representava, és a dir, controlar l'administració provincial. Però l'esforç polític previ va haver de concentrar-se en els aspectes de la política general més amplis i que interessaven a una classe burgesa que, tinguerà o no part en el repartiment del pastís polític, posseïra interessos econòmics a la província. Per tant, el comportament polític dels anticossiers va tenir un aire més modern i ideologitzat que el dels seus oponents, només interessats en el manteniment del *statu quo* que els beneficiava amplament i que tenia en la desmobilització política una de les seues bases principals.

4. — EL CACIQUISME CASTELLONENC DINS EL PAÍS VALENCIÀ.

L'especificitat de la classe castellanenca dominant afavorí que la província de Castelló tinguera un comportament polític original dins el País Valencià. Ni València ni Alacant no conegueren l'existència d'una força política que monopolitzara el joc electoral durant el període que estudiem. Només Castelló presenta un cas clar de caciquisme provincial hegemònic sobre el local fins al punt que els diferents districtes electorals en què es composava la província ²⁷ eren tan sols instruments de negociació política per a aqueixa èlite provincial de cara a l'obtenció d'avantatges del govern de Madrid.

D'aquesta manera, els cacics locals i de districte van tenir un protagonisme inferior al que cabria suposar a uns homes capaços d'aconseguir un determinat resultat electoral a base d'aglutinar voluntats. Pel contrari, es limitaren a ser intermediaris entre els potencials electors i els cacics provincials instal·lats a l'«Olimp» de la Diputació, des d'on menejaven els fils de la influència, del favor i de la coacció.

El cossi va poder mantenir-se com l'única màquina caciquil dominant gràcies a la tàctica del travestisme, que utilitzaren incansablement. Consistia tot a mudar de partit tan prompte com el panorama polític canviava de signe amb el propòsit de romandre de manera invariable com a situacionistes.

27. Els districtes electorals de la província de Castelló eren: Albocàsser, Castelló, Morella, Lluçena, Nules, Sogorb i Vinaròs.

El nord i guia de tots els viratges cossieros era el duc de Tetuà, Carles O'Donnell. Aquest n'era el patró i, per tant, el seu màxim cap polític, de manera que els seus clients castellonencs no conegueren cap altra fidelitat que la que mantenien amb l'home que feia possible a Madrid la continuïtat del cossi com a grup dominant en la política provincial. Així, seguint el duc, els cossieros, o tetuanistes (com també se'ls anomenava), foren Liberals-Conservadors des de 1874 fins a 1881, Fusionistes durant la dècada del domini sagastí (1881-90), novament Conservadors des de 1890 i, a la mort de Cánovas, Conservadors independents o, millor, simplement tetuanistes, ja que el duc es declarà hereu de la tradició de Cánovas i no ingressà al partit Conservador majoritari presidit per Sivela.

Però el cossi tenia unes raons més profundes per a practicar el travestisme que es deriva d'una simple, encara que poderosa, fidelitat al duc de Tetuà. Era el seu mateix caràcter com a classe dominant el que afavoria la pràctica de tal estratagema polític. Ja hem dit abans que els homes del cossi tenien la seua màxima font de poder en el control de l'administració local i provincial. Es comprén fàcilment que una èlite hegemònica d'aquest tipus sigà especialment fràgil davant els canvis polítics. Per això, no només havia de guardar-se bé que no canviara el règim, constituint-se en el major fiador del *statu quo* a la província, sinó que, endemés, havia d'adaptar-se a totes les fluctuacions d'aqueix mateix règim per no vore's mai desallotjat dels centres de decisió provincial, principal base de la seua posició hegemònica dins la burgesia castellonenca.

Aquesta mateixa raó de supervivència seria, al nostre parer, la raó per la qual el cossi continuà sent tetuanista en 1897-98, en lloc d'apropar-se al sivelisme majoritari. Als cossieros, els resultava més senzill no perdre el control de l'administració provincial si no es comprometien directament amb un dels dos grans partits. D'aquesta manera, podien negociar amb ambdós i traure'n benefici no només els cossieros, sinó també els governs de torn, que pactant amb el cossi aconseguien una elecció sense lluita, sense córrer massa risc, per ser els tetuanistes un grup minoritari a nivell nacional, incapaç d'inquietar la majoria parlamentària.

Malgrat els constants canvis de partit, mai no sentiren els membres del cossi cap escrúpol, ja que, al cap i a la fi al seu univers «ideològic» no cabien més que els carlistes i els liberals en sentit ampli. Per tant, no podia dir-se que els seus canvis de partit significaren una vertadera traïció a uns teòrics principis ideològics: els cossieros es veien ells mateixos com l'encarnació del liberalisme provincial, els únics que podien fer triomfar el sistema sobre el carlisme. Són molts els testimonis en què la premsa cossiera justifica la seua actuació política per la necessitat d'evitar que els seguidors de don Carlos, els enemics del liberalisme i, per tant, del sistema imperant, s'apoderaren dels principals llocs de l'administració provincial.²⁸

És evident que el cossi, a part de l'estimable recolzament que rebia del duc de Tetuà, posseïa una no menys estimable força a la província que li permetia negociar amb els governs de Madrid en un pla d'igualtat. Això és: podem dir que el del

28. La mateixa idea pot veure's en FRANCH I FERRER, V.: *El Nacionalisme agrarista valencià (1918-1923)*. València, Prometeo, 1980, p. 178.

cossi era un caciquisme autòcton, la principal font de poder del qual era nodrida per l'extensa xarxa de vincles personals que constituïen la seua àrea d'influència. Això li permetia disposar dels set districtes electorals, que constituïen la seua principal basa de negociació amb els governs de torn.

En ocasions s'ha dit que els homes del cossi eren simples titelles dels polítics de Madrid. Així s'argumentava que els diputats per Castelló solien ser «cuneros», ja que els tetuanistes no tenien el suficient tremp personal per a ser els representants dels districtes al Parlament.²⁹ Però, encara que hi ha alguna cosa de certa en aquest argument (sobretot pel que fa al tremp dels polítics tetuanistes castello-nencs), no pot afirmar-se que el «cunerisme» fóra símptoma de debilitat de l'aparell caciquil cossiero i del seu sucursalisme respecte a Madrid. Pel contrari, sembla clar que el màxim beneficiari del cunerisme era el mateix cossi. Si els diputats «cuneros» devien la seua elecció només al recolzament del cossi i no a la seua pròpia influència personal, haurien d'estar sempre agraïts als «fabristes» (nom amb què es coneix també els cossieros), que comptarien així amb un ferm aliat al Congrés per satisfer les demandes del cossi. D'aquesta manera s'evitava que sorgira un cacicat personal estable, que creara una xarxa de lleialtats al seu voltant i que anul·lara el paper del cossi en aqueix districte, amb la qual cosa perdria força de cara a la negociació amb el govern. Aquesta fou la raó principal perquè el cossi no animara la proliferació de candidats naturals del país o amb influències personals en ell. Quan algú intentava crear-se un «districte propi», Fabra reaccionava immediatament per tal d'impedir-ho, com passà amb l'incident entre Victorino Fabra i Navarro Reverter en 1897, quan l'enginyer valencià dugué els assumptes del districte de Sogorb d'una manera massa personal segons el criteri de la família Fabra.³⁰ I és que la basa fonamental del cossi consistia a ser l'únic capaç d'oferir servits al govern els set districtes de la província amb els seus respectius diputats adictes; era la seua part en el contracte implícit que garantia l'existència del seu aparell caciquil.

D'aquesta manera, la província de Castelló presentà un major índex de «cunerisme» que els de València o d'Alacant, on era més freqüent que els propis cacs dels districtes, o els seus homes de confiança, arribaren a ser diputats.

Mentre que en el període 1876-1901³¹ a la província de Castelló només dotze diputats no foren «cuneros», a València només vint-i-quatre són denominats cuneros per Yanini.³² A Alacant, Peña Gallego no realitza cap distinció entre «cuneros» i no-«cuneros», però destaca el fet que foren reiteradament elegits com a diputats homes com Ruiz Capdepon, «cacic del Segura», elegit en set ocasions per Oriola i amb influència per a col·locar el seu fill, Ruiz Valarino, al districte de Dolors unes altres quatre vegades. Així mateix es destaca el fet de Torres Orduña, «cacic de la Marina i la Montanya», que aconseguí quatre actes a La Vilajoiosa (pel que també l'anomenaven «cacic del Guadalest»), i dues a Dénia.³³

29. *L. Def.*, 272 (11-II-1886, 1-2).

30. *D. Cs.*, 392 (9-VI-1897) 1.

31. PEREZ ARRIBAS, E.: *El comportamiento político de la provincia de Castelló. Elecciones y caciquismo (1876-1901)*. Tesi de llicenciatura, València, Universitat, Facultat de Geografia i Història, 1984, pp. 89-93.

32. YANINI MONTES, A.: *El Caciquismo*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1984, pp. 89-93.

33. PEÑA GALLEGO, F.: *Elecciones legislativas en la provincia de Alicante. Durante la época de la Restauración (1875-1902)*. Alacant, Institut d'Estudis Alacantins, 1979, pp. 160-162.

Res semblant a tot açò no passà a la província de Castelló, on l'oposició acostumava a atribuir l'endarreriment econòmic de la província al vici del «cunerisme», ja que els diputats «cuneros» no estarien interessats a solucionar els problemes de la província, sinó només a buscar el propi profit i el dels cacics que feren possible la seua elecció.³⁴

El cossi eixí del pas d'aquestes acusacions adduint que les vegades que havien sorgit candidats naturals del país, tampoc no serviren per a solucionar els problemes de la província, perquè feren el mateix que els «cuneros»: «satisfacer compromisos políticos de bandería». Per això, deien, «encontramos cierto optimismo en esa creencia general demasiado visionaria que supone la conversión en Jauja de una provincia, tan sólo por el hecho de que la representen los que han nacido en ella».³⁵

El que sí que sembla clar és que els homes del cossi no foren capaços de representar, almenys en un primer moment, els interessos de la burgesia més progressista (en el sentit econòmic), de la província. El comportament polític dels «fabristes» va estar més influït per la seua posició en l'Administració (que pretenien conservar a qualsevol preu), que per les teòriques necessitats dels seus negocis agro-comercials. Així, no trobem a Castelló casos com ara el descrit per Yanini per a Xàtiva, on la classe dominant s'oposava tenaçment que eixiren diputats liberals, contraris als seus interessos econòmics proteccionistes.³⁶ Perquè es donara un cas similar hauria calgut que la classe hegemònica que detentava el domini de la Diputació s'haguera aliat amb els sectors lliurecanvistes (generalment anticossieros), dels districtes castellanencs per a forçar junts una negociació amb els governs. Això, però, era impossible ja que aquesta classe hegemònica ho era pel control de l'Administració més que pel d'un sector concret de l'activitat econòmica.

El cas més paradigmàtic fou el que va tenir per centre el port del Grau de Castelló. La seua construcció era el somni daurat de la burgesia de la capital i el seu «hinterland», com a plataforma que servira de base al comerç d'exportació de cítrics, principal font de riquesa de la província. Foren, tanmateix, els homes del cossi els que frenaren la seua construcció a finals dels anys vuitanta i només la voluntat del partit zorrillista i les manifestacions populars que mobilitzà portaren endavant el projecte.³⁷ Fou aleshores quan el cossi es replantejà el seu paper dins la política provincial, i cedí el districte de la capital als republicans per tal de centrar la seua actuació als districtes més rurals, on el caciquisme més tradicional encara tenia força sobre una població totalment desmobilitzada.

34. *El Clamor* (cl.), 79 (7-III-1886) 2.

35. *La Provincia* (La P.), 590 (7-III-1886).

36. YANINI MONTES, A.: *Op. cit.*, p. 55.

37. *Cl. Cs.*, 548 (24-VIII-1890) 3, 549 (28-VIII-1890) 1, 550 (31-VIII-1890) 1, 553 (11-IX-1890) 1 i 554 (14-IX-1890) 1. *La Verdad* (L. V.), 93 (14-IX-1890) 3.

5. — CONCLUSIÓ.

El monopoli que el cossi exercí sobre la política castellenca fou substancialment negatiu per al desenvolupament de la província i la seua modernització política. El seu perpetu situacionisme evità que el torn partidista fóra una realitat a Castelló i amb això es frustrà una possibilitat de debat pseudoideològic entre dues forces d'identitat semblant. Pel contrari, la desideologització fou la norma general de la pràctica política i els temes de fons, incús els econòmics, gairebé no foren tractats pels partits dinàstics. Només els republicans feren alguna cosa en aquest sentit, com ja ha estat apuntat.

De qualsevol manera, no seria injust imputar els mals de la província sols als seus cacics. En general, l'escassa importància d'una vertadera classe mitjana urbana, el nul desenvolupament del moviment obrer i l'excessiu pes del tradicionalisme al si de la societat agrària castellenca, foren factors bàsics que impediren el desplegament de majors forces de confrontació amb el caciquisme cossiero.

No obstant això, encara existí a la província un illot isolat on la modernització política començà a calar aviat. A la ciutat de Castelló el pes del zorrillisme (que desplaçà quasi per complet els cossieros), i l'auge que l'integrisme va tenir a les acaballes dels noranta, donaren a la política de la capital un aire d'ideologització que contrastava amb l'anquilosament de la resta de la província. En això Castelló no era pas diferent de la ciutat de València o la d'Alacant, on també els republicans coparen els ajuntaments i les actes de diputats al Congrés. Per tant, les tres capitals de província del País Valencià tingueren un comportament molt semblant. Serien a la llarga aquests «menuts» nuclis d'opinió els que acabarien finalment amb el sistema de la Restauració una vegada aquest demostrà la seua incapacitat per a reciclar-se al compàs que els nous temps exigien.